

Barbariska trädgårdsmästare

Nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut

Av Jens Heimdahl

Heimdahl, J., 2010. Barbariska trädgårdsmästare. Nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut. (Barbarian gardeners. New perspectives on horticulture in Sweden until the end of the 13th century). Fornvännen 105. Stockholm.

In the past decade new evidence of Iron Age and Early Medieval gardening has been found in Sweden. In addition to archaeobotanical evidence for dill (*Anethum graveolens* L.), celery (*Apium graveolens* L.), cabbage (*Brassica oleracea* L.) and turnip (*B. rapa* L.), soil horizons with traces of gardening have been studied at several sites. In comparison with finds from the northern part of Continental Europe, the evidence indicates that Iron Age horticulture in Sweden was a part of a European tradition with roots both Roman and Pre-Roman. Horticulture was widespread in agrarian environments and seems to have continued into the Middle Ages. There is no evidence of any change in horticulture due to the influence of monasteries from c. AD 1100 on, as has previously been suggested. Also, urban horticulture predates the establishment of monasteries in each region.

*Jens Heimdahl, Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Region Mitt, Instrumentvägen 19, SE-126 53 Hägersten
Jens.Heimdahl@raa.se*

Trädgården är en civilisationssymbol, vilket färgat skrivningen av dess historia. Trots att det länge varit uppenbart att hortikultur varit en del av den agrara förhistorien har ämnet ofta undvikits eller nämnts i omskrivningar.

Under det senaste decenniet har allt flera spår efter äldre tiders trädgårdsbruk blottlagts genom svensk uppdragsarkeologi. Fynden utgörs av fossila växtrester och stratigrafiska spår av trädgårdsjord, och de kastar nytt ljus över tidigare dunkelt skymtade avsnitt av trädgårdshistorien. Här framträder en mycket gammal hortikultur, en del av en nordeuropeisk jordbrukstradition med gemen-

samma rötter som bär spår av den romerska ockupationen, och kanske även äldre traditioner. Det är inte en exklusiv historia för en privilegierad klass, såsom trädgårdshistorien ofta skrivits. I stället vittnar spåren efter järnålderns små hushållsnära odlingar om en utbredd hortikultur som bedrivits även under enkla omständigheter. Samtidigt utmanar nyframtaget material från tidiga städer den tidigare bilden av att de medeltida kulturväxterna kom hit med klostren, genom fynd som föregår klosteretableringen. Jag avser här att samla bilden av denna nya, äldsta trädgårdshistoria.

Fornvännen 105 (2010)

Vi skall se på de hortikulturella spåren i Sverige med början i den förromerska järnåldern och fram till sena 1200-talet. Perioden är trädgårds-historiskt sett förhistorisk, då skriftligt källmaterial saknas. Som bakgrund diskuterar jag tidigare forskning, grundläggande källkritik samt hortikulturens möjliga ursprung inom det neolitiska jordbruket. Jag utgår från två typer av källmaterial, växtfossil och stratigrafiska spår i jord. Växtfynden diskuteras i ett storskaligt nordeuropeiskt perspektiv. De stratigrafiska spåren av trädgårdsbruk, som är av ett nytt slag, beskriver jag först metodologiskt och diskuterar dem därefter ur ett lokalt perspektiv. Slutligen gör jag ett försök att analysera materialet socioekonomiskt i sin helhet.

Begreppsdefinitioner måste alltid anpassas efter källmaterialet. Här vill jag diskutera småskalig hushållsnära odling av andra växter än åkergrödor, sådant som under medeltiden benämndes kål- och örtagårdar, men även trädgårdar i egentlig mening (Larsson 2009). Därvid använder jag begreppet trädgård för en liten hushållsnära odlingsplats och hortikultur för dess bruk samt för odling av trädgårdsväxter. Jag skiljer hortikulturen från åkerbruket genom två kriterier: a) grödorna man odlade, b) odlingens tekniska och socioekonomiska villkor (jfr Smith Sabo 2005, s. 172 ff). Det jag här avser med trädgårdsväxter ger upphov till färskvaror med kort hållbarhet (även om t.ex. rotfrukter kan lagras och kryddor torkas) och de odlas med fördel i liten skala. Detta utesluter många åkergrödor, främst sädeslagen, men även balj- och fiberväxter (t.ex. ärtor, bönor, lin, hampa) och i viss mån och oljeväxter (lin och dådra). Dessa grödor har av olika orsaker (gödande effekt, storskaligt bruk etc.) även odlats på åkrar eller trädor (Hansson 1999). De skördas ofta vid ett tillfälle och ger upphov till en hållbar produkt som kan vinterlagras. Det jag här avser med trädgårdsväxter skördas å andra sidan med fördel successivt under en längre period, och de kräver mer daglig tillsyn som regelbunden vattning, rensning och gallring samt ofta intensivare gödning. Av denna definition framgår att gränsen mellan trädgårds- och åkerbruk är diffus, t.ex. genom lök och rovor som även kan ha odlats på åkrar (Tollin 2005a, s. 307) och dådra som kan ha odlats under hortikulturella former.

Olika perspektiv på trädgårdshistoria

Svensk trädgårdshistoria har studerats inom flera discipliner. Agrarhistoriker, konsthistoriker, kulturgeografer, arkeologer och arkeobotaniker har bidragit med olika perspektiv. Få studier behandlar primärt den äldsta trädgårdshistorien, och forskningen om den senare medeltiden kan sägas ha behandlat den föregående perioden på två sätt: antingen genom att inte nämna den alls, eller genom att låta slutsatser om hög- och senmedeltiden hypotetiskt gälla även för äldre tider. Följande presentation strävar efter att belysa några olika synsätt och diskussioner som jag menar varit tongivande inom forskningen.

I äldre forskning sticker två arbeten ut: konsthistorikern Sten Karlings avhandling *Svensk trädgårdskonst intill le Nôtre-stilens genombrott* (1931) och arkeobotanikern Hakon Hjelmqvists artikel under uppslagsordet »have» i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (1961). Om förhistoriska trädgårdar sägs att de existerat från 800-talet och att man odlat lök, kål och kvanne i dem. Karling gör också en ansats att beskriva »vår forntids vindomsusade och dystra blotlund» som en vild »park med offerbrunnar, tempel och palissader» (1931, s. 4). Både Karling och Hjelmqvist framhåller klostrens överskuggande betydelse för spridningen av hortikultur i Sverige. Karling formulerar det som »att munkarna [...] med exemplets makt och genom upplysning invercade på befolkningen.» (1931, s. 9). Hjelmqvist bidrog senare väsentligt till att öka kunskapen om många kulturväxters medeltida historia i Skandinavien (sammanställt i Hjelmqvist 1991).

I bokverket *Jordbrukets historia i Sverige* nämner Stig Welinder (1998, s. 77–78) möjligheten att man under neolitikum och bronsåldern kan ha odlat växter i köksträdgårdar eller kryddland. Han framför också idén att näringskrävande örter kan ha gynnats genom gödning och rensning. Inget sägs om trädgårdsodling under järnåldern, men när medeltiden behandlas skriver Janken Myrdal att »... ingen kan ta ifrån munkarna äran av att ha bidragit till en ökning av antalet odlade arter och en utveckling av [trädgårds]-odlingsmetoderna» (Myrdal 1999, s. 108).

Ett trendbrott märks i och med trädgårdshistorikern Kjell Lundqvists artikel »Bondens trädgård – en funktion av många nyttiga och några

sköna växter» (1994) där bondens trädgård diskuteras utifrån landskapets och kulturväxternas historia, så som de sammanställts för Danmark av Johan Lange (1994). Lundqvist beskriver en naturlig koppling mellan åkerbruk och trädgårdsbruk och menar att ett förhistoriskt agrart trädgårdsbruk förekommit under järnålder, bl.a. i form av lövängshagar, i vilka också grönsaker, träd, örter och medicinalväxter kan ha odlats. Han understryker utifrån det stora antalet nyintroduktioner under medeltiden periodens stora betydelse för hortikulturens utveckling. Lundqvist räknar också upp ett antal kulturväxter som introducerats före medeltiden. I senare arbeten har han också vederlagt uppgifter om flera arter (främst krolliljan), som påstått vara klosterintroduktioner, och övertygande visat att de introducerats senare (Lundqvist 2005 & 2007).

Ytterligare bidrag har lämnats av arkeobotanikern Ann-Marie Hansson, som i sin avhandling om vegetabilisk kost under vikingatiden sammanfattar kunskapsläget om skandinaviska trädgårdsväxters status under perioden (Hansson 1997, s. 46 ff). Ett djärvt nytänkande märks sedan i hennes artikel om vikingatida trädgårdsbruk i *Etnobiologi i Sverige* (Hansson 2001). Hon upprepar de tidigare bekanta växterna kvanne, lök och kål som vikingatida odlingsväxter, men söker även stöd för estetiska trädgårdsspår i förekomsten av blågull och tusensköna i Birka.

Både Hansson och Lundqvist tycks öppna för att de förhistoriska trädgårdarna kan ha varit avancerade och betydande. Deras diskussion om möjliga estetiska aspekter av de tidiga odlingarna står i kontrast mot språkvetaren Inger Larssons tveksamhet om huruvida estetiska blomsterodlingar ens förekom under den senare medeltiden (Larsson 2009, s. 54), liksom kulturgeografen Claes Tollins uppfattning att städernas kålgårdar varken var estetiska eller ideologiska konstruktioner utan fyllde rent praktiskt-ekonomiska funktioner (Tollin 2005a, s. 309). Detta kontrasterar i sin tur mot arkeologen Karin Lindeblads öppnare hållning, då hon ser en möjlighet till symbolik i städernas odlingar och anser frågan outredd (Lindeblad 2006, s. 316).

Också i forskningen om medeltida trädgårdar har ett trendbrott skett på senare år. Flera fors-

kare tonar nu ned klostrens roll. Lindeblad lyfter i stället fram möjligheten att städerna fungerade som hortikulturella innovationscentra och stimulerade odlingen på landsbygden genom spridning av nya odlingsväxter. Hon föreslår att den urbana hortikulturen var en del av det importerade stadskonceptet, och menar att medeltidens städer kan ha varit grönare än vad vi hittills tänkt oss (Lindeblad 2006, s. 310). Även Tollin lyfter fram städernas betydelse. Han framhåller överskotten av kreatursdynga och arbetskraft i dessa miljöer som viktiga förutsättning för anläggandet av kålgårdar (Tollin 2005a). Arkeobotanikern Karin Viklund och språkvetaren Inger Larsson betonar utifrån sina respektive källmaterial den bristande empirin bakom klostrens tidigare påstådda betydelse (Viklund 2007, s. 126–128; Larsson 2009). Klostrens nedtonade roll står i samklang med resultat från Norge, men i motsats till Danmark (och nuvarande Sydsverige) där Sabine Karg (2007, s. 151) funnit stöd för de klerikala odlingarna som spridningscentra.

Senare års medeltidsforskning har kommit till olikartade resultat om landsbygdens hortikultur. Tollin (2005a, s. 309) understryker att grönsaksodling förekom på landsbygden, men var ovanlig och obetydlig, eftersom skattetrycket riktades mot andra produkter, och den arbetskrävande grönsaksodlingen konkurrerade med åkerbrukets arbetskrav. Lindeblad (2006, s. 313) framhåller, med stöd i engelska skriftliga källor, att landsbygdens odlingar kan ha varit artfattigare än städernas. Larsson (2009, s. 54 ff) menar att kvanne och lök inte odlades i någon större utsträckning i Sverige under medeltiden och framhåller att uttrycket »kål» betecknar en bred växtgrupp med ätliga blad. Dessa uppfattningar kontrasterar mot Myrdals åsikt (1999, s. 242) att kålen hade stor betydelse för folkhushållningen, och Katalin Schmidt Sabos (2005, s. 172 ff) klassifikation av hushållsnära köksodling som tillhörande en arbetscykel vid sidan av åkerbruket. Även Schmidt Sabo understryker betydelsen av att koncentrera alla gårdens resurser till åkerbruket under kritiska moment, men hon ser, till skillnad från Tollin, ingen motsättning i att man parallellt upprätthöll en daglig hortikulturell skötsel. Grönsaker, rotfrukter och kryddor kan ha skördats när behov uppstod.

268 *Jens Heimdahl*

En annan fråga som diskuteras handlar om vilken social sfär den medeltida hortikulturen tillhörde. Tollin och Lindeblad tycks ense om att endast bättre bemedlade hade fruktträd. Schmidt Sabo bidrar med en annan aspekt: utifrån engelskt och svenskt källmaterial finner hon det troligt att arbetet kring hortikultur främst utfördes av kvinnor, som en följd av att odlingarna låg nära hemmet.

Kritik och källkritik

Innan vi betraktar det arkeobotaniska och det nya stratigrafiska materialet vill jag redovisa några av mina utgångspunkter genom att kommentera en del tidigare forskning och göra några källkritiska påpekanden. Centralt är antagandet att medeltidens betydelse för den tidiga trädgårdsutvecklingen i Sverige blivit överbetonad och riskerar att bli så även i framtiden. Jag ser flera bidragande orsaker till detta. 1) Äldre forskning har stundom förringat idén om en förkristen hortikultur. 2) Hortikulturens speciella förutsättningar har inte alltid beaktats inom agrar historieskrivning. 3) De arkeobotaniska spåren från medeltida städer är kraftigt överrepresenterade i förhållande till förhistoriska miljöer och landsbygdsmiljöer.

I äldre forskning har det funnits tendenser till att beskriva förhistorien som primitiv i kontrast mot en sofistikerad medeltid, där den barbariske nordbon mötte den milde munken (aldrig nunnan) med någon ört i näven. Karlings ord »att munkarna voro de, som först bedrevo trädgårds-skötsel efter rationella metoder» (1931, s. 9), är svåra att tolka på annat sätt än att han menade att de förhistoriska metoderna var irrationella. Det är ett exempel på hur den pre-monastiska hortikulturen förringats. Dessa tendenser hör forskningsmässigt till ett passerat kapitel, men är ett ideologiskt bagage som man måste förhålla sig till.

Odlingen av fruktträd, kryddor och grönsaker är mycket gammal och förekom i många av de tidiga kulturer varifrån åkerbrukets spreds (Zohary & Hopf 2000). Inom agrar historieforskning har man därför diskuterat om det med introduktionen av åkerbruket även kan ha medförts idéer om möjligheten att odla andra, t.ex. inhemska, grödor. De kanske mest välbekanta inhemska kandidaterna är mållorna (*Chenopodiaceae*) där många arter är ätliga (och aptitliga) i alla sina

delar. Blast och rot kan skördas och ätas som grönsak under hela växtperioden. Mållor påträffas vid nästan varje arkeologisk boplatssökning och är ett svårbehandlat massmaterial. I frågan om odling av mållor har det dock lyfts fram att deras frömognad inte är samtidig och att detta är ett problem vid fröskörd (Welinder 1998, s. 76). Man glömmer då att odling också kan syfta till blast- och rotproduktion för direktkonsumtion under sommar och höst, vilket kännetecknar det vi här kallar hortikulturell odling. I ett traditionellt agrarhistoriskt perspektiv med fokus på vinterlagring riskerar alltså betydelsen av förhistorisk hortikultur att förringas.

En annan idé om den tidiga hortikulturen gör gällande att den kan ha bestått i ett »gynnande» av vilda växter i bosättingens närhet, genom t.ex. gödning eller rensning (Welinder 1998, s. 76 ff). Det inte är möjligt att arkeologiskt urskilja en sådan form av protoodling, men min huvudsakliga invändning är att idén kan ha beröring med en evolutionistisk syn, där man föreställer sig att en successivt ökad manipulation av floran slutligen kulminerar i odling. En sådan utveckling förutsätter att plantering och sådd är mer avancerade än de tekniker protoodlingen tänks innefatta. Utifrån vad vi vet om åkerbrukets utveckling är det kunskapen om sådd som är den tidigast belagda, medan det är osäkrare när t.ex. gödning började tillämpas (t.ex. Lagerås & Regnell 1999, s. 267 ff). Idén om protoodling förutsätter alltså att kunskap och erfarenhet från åkerbruket inte utnyttjats i utvecklingen av hortikulturen, något jag är tveksam till. Därmed inte sagt att liknande former av protoodling är orimliga, men jag vill påpeka att diskussionen kan vara missledande.

Slutligen har det funnits ett okritiskt förhållningssätt till det arkeobotaniska källmaterialet, där det medeltida materialet är oerhört mycket rikare än det förhistoriska, vilket beror på att de urbana miljöerna erbjuder förbättrade bevaringsförhållanden. Den helt övervägande delen av bevarade fröer och frukter från trädgårdsväxter som hittats vid arkeologiska utgrävningar är i subfosilt tillstånd, till följd av att de hamnat i syrefattiga, vattendränkta miljöer. Sådana finns i stadskulturlager, men också i brunnar, sjöar, våtmarker och ådalgångar. Den totala volymen undersökt jord med goda förutsättningar för beva-

rande av trädgårdsväxter domineras dock helt av medeltida eller tidigmoderna stadskulturlager. Som exempel kan nämnas att Birka främst har välbevarande sediment på sjöbotten utanför staden, vilka hittills analyserats i volymer om några deciliter (Hansson & Dicksson 1995; Heimdahl 1999; Risberg et al. 2002), och från de förhistoriska lagren i Sigtuna har ännu endast ett fåtal prover analyserats (Påhlsson 1994; Engelmark 2002). Detta skall ställas i relation till de tusentals liter jord som analyserats från den historiska tidens städer. Att vi ser en stor ökning av antalet kulturväxter under medeltiden jämfört med tidigare perioder (jfr. Lundqvist 1994, s. 111) måste ses mot denna bakgrund. De medeltida arterna har identifierats utifrån en avsevärt större volym analyserad jord, vilket gör det problematiskt att tolka den väldiga ökningen av trädgårdsväxter i det medeltida urbana materialet som att det skett många växtintroduktioner just då. Likaledes måste bevarandeförhållandena beaktas vid jämförelser mellan fossilt material från städer och landsbygd, vilket gör det svårt att utifrån detta uttala sig om städerna som hortikulturella centra.

Trädgårdsväxterna i Nordeuropa

Som vi sett är det möjligt att en form av hortikultur införts i Skandinavien redan med det tidiga jordbruket. Redan från Sveriges tidigneolitikum finns spår av ärtor och bönor (Regnell 1998), växter som kan ha odlats under hortikulturella former. Inga spår av andra importerade trädgårdsväxter under neolitikum har hittills hittats. Ett fynd av opievallmo (*Papaver somniferum* L.) från senneolitikum har ansetts svårtolkat, men passar in i ett nordeuropeiskt mönster för artens spridning under denna period, vilket kan tala emot att den var ett ogräs. Liknande mönster kan urskiljas för bolmörten under förromerska järnåldern (Heimdahl 2009a). Från neolitikum finns många spår av hortikultur i Sydeuropa och även exempel på hur odlingsväxter som selleri och dill spreds i Alpområdet (Zohary & Hopf 2000, s. 202 ff). Det finns också exempel på att den neolitiska spannmålsodlingen hade drag av intensiv trädgårdsskötsel (t.ex. Guttman 2005), och man kan fråga sig hur relevant en uppdelning i åkerbruk och hortikultur är för denna period.

De svenska fynden av trädgårdsväxter från

den senare förhistorien är få. Å andra sidan gäller detta också fynd av trädgårdsväxter på landsbygden under historisk tid – och som vi tidigare sett beror det på dåliga bevaringsförhållandena. För att vi skall kunna utvärdera fyndens betydelse och göra dem meningsfulla måste vi sätta in dem i ett större perspektiv och jämföra dem med motsvarande fynd från övriga Nordeuropa.

När vi blickar in i den nordeuropeiska förhistorien skymtar vi verkningarna av en äldre civilisationsprocess i spåren efter det romerska imperiet. Den romerska hortikulturen var väl införlivad på flera samhällsnivåer, och präglade intrycket av allt från militära fort till landsbygdens gårdar och städernas innergårdar. Tacitus uttalande att »Hungern jagar de [Germanerna] bort utan [...] kryddor.» och att de inte anlägger »trädgårdar med bevattningsmöjligheter» (Önnerfors 2005: s. 43 ff), har säkert bidragit till bilden av hur hortikulturen fördes till Nordeuropa som en del i en civilisationsprocess, men ifråga om det arkeologiska materialet skall vi minnas att många av de romerska anläggningarna kännetecknas av samma slags välbevarade fossila miljö som de senare urbana, beroende på likartade strategier vid hantering av avfall och fyllnadsmassor. Trädgårdsspåren från de romerska anläggningarna är alltså överrepresenterade i förhållande till både det äldre och det yngre (pre-urbana) materialet, liksom gentemot samtida lämningar utanför den romerska kultursfären (van der Veen et al. 2007). Med denna källkritik för ögonen kan vi betrakta ett litet utsnitt ur de fossila fynden av några kulturväxter från Nordeuropas förhistoria samt ställa det i relation till de svenska fynden (tab. 1). Härav framgår att det romerska inflytandet spelat en viktig roll för vad som odlades i de nordeuropeiska trädgårdarna under och efter kejsardömets tid, men vi ser också förekomsten av ett antal kulturväxter som föregick den romerska ockupationen. En del verkar medvetet införda, t.ex. den tidigare nämnda opievallmon under neolitikum och de senare arterna koriander och bolmört som dyker upp norr om Alperna under förromerska järnåldern. Dessutom finns ett antal vilda arter i den inhemska floran, t.ex. olika arter av timjan (*Thymus* spp.), kyndel (*Satureja* spp.), mynta (*Mentha* spp.), vejde (*Isatis tinctoria* L.) och morot (*Dactylis carota* L.); växter som har hittats på

Kulturväxt	Fossila fynd															
	Före år 1					Romerska anläggningar			400-1100 e.Kr.							
	Sverige	Danmark	Polen	Tyskland	England	Nederländerna	Tyskland	England	Nederländerna	Sverige	Norge	Danmark	Polen	Tyskland	England	Nederländerna
Beta (<i>Beta vulgaris</i>)		•		•			•	•	•					•	•	•
Bolmört (<i>Hyoscyamus niger</i>)	•		•	•	•	•	•	•	•	•		•	•	•	•	•
Cikoria (<i>Cichorium intybus</i>)							•					•				
Dill (<i>Anethum graveolens</i>)	•			•			•	•	•	•			•	•	•	•
Fänkål (<i>Foeniculum vulgare</i>)				•			•	•						•		•
Färgreseda (<i>Reseda luteola</i>)				•	•		•	•	•					•	•	
Kattmynta (<i>Nepeta cataria</i>)				•			•	•				•			•	
Kirskål (<i>Aegopodium podagraria</i>)		•						•				•				
Koriander (<i>Coriandrum sativum</i>)				•	•		•	•	•			•			•	
Krasse (<i>Lepidium sativum</i>)							•		•		•					
Kummin (<i>Carum carvi</i>)				•			•		•							
Kungsmynta (<i>Origanum vulgare</i>)			•	•	•		•	•	•							
Kål (<i>Brassica oleracea</i>)							•	•	•	•					•	
Läkeverbena (<i>Verbena officinalis</i>)				•			•	•	•			•	•	•	•	•
Lök, olika arter (<i>Allium</i> spp.)							•	•	•						•	
Opievalmo (<i>Papaver somniferum</i>)	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•		•	•	•	•	•
Palsternacka (<i>Pastinaca sativa</i>)							•	•	•							
Persilja (<i>Petroselinum crispum</i>)						•	•	•	•					•		
Rova (<i>Brassica rapa</i>)		•		•		•	•	•	•	•	•				•	•
Selleri (<i>Apium graveolens</i>)	•		•		•		•	•	•	•		•	•	•	•	•
Svartsenap (<i>Brassica nigra</i>)							•	•	•			•	•	•	•	•
Vinruta (<i>Ruta graveolens</i>)							•	•	•							
Vitsenap (<i>Sinapis alba</i>)							•	•	•			•		•		

Tabell 1. Ett litet urval av fossila trädgårdsväxtfynd från Sverige och andra delar av Nordeuropa. Samtliga arter är kända från den svenska medeltiden som fossil eller i skriftliga källor (utom betan som dock är känd från Danmark och Norge). Den grova kronologiska uppdelningen syftar till att illustrera hur spår av trädgårdsväxter förekommer i Nordeuropa före och efter den romerska ockupationen, samt hur förekomsten ser ut i de nordromerska anläggningarna. Uppgifterna är hämtade ur Godwin 1956; Jensen 1985; Schultze-Motel 1992–94; Dickson 1994; Eggen 1994; Kroll 1995–2001, och rör främst tolkningar av odlade kulturväxter. Referenser till de svenska fynden återges i diskussionen. —Examples of fossil garden plants from Sweden and other parts of Northern Europe. All species are known from the fossil record, or from written sources, of Medieval Sweden (except the turnip, which is however known from Denmark and Norway). The simplified chronology aims to illustrate a comparison between the fossil records of Northern Europe before and after the Roman occupation, and the fossil record from Roman sites in this area.

flera förhistoriska boplatser i Sverige. Det är värt att notera att arter med en naturlig förhistorisk utbredning i Skandinavien samtidigt kan vara kulturellt införda som odlingsväxter, vilket t.ex. skulle kunna gälla för äkta fläder (*Sambucus nigra* L.) och humle (*Humulus lupulus* L.).

Den svenska hortikulturen bär antagligen också på ett romerskt arv. Kål och rova (angett som »kål/rova» om arterna inte skiljts åt) har sedan

1950-talet identifierats på flera boplatser från romerska järnåldern och framåt, exempelvis 500-talets Uppåkra (Regnell 2001). Även frukt av selleri som påträffats i 800-talets Birka framstår snarast som ett typiskt nordeuropeiskt fynd vid denna tid (Heimdahl 1999; Risberg et al. 2002), liksom dill från tidiga 1000-talets Lund (Heimdahl 2010). Ytterligare en grupp kulturväxter av stort intresse är olika former av lök. Rester av lök

påträffas mycket sällan av arkeobotaniker ens i lämningar av senare datum där lökodling är välkänd. Ett uppmärksammat fynd från en anglo-skandinavisk kontext är purjolök i York (Tomlinson 1991, s. 115 ff). Löken omnämns också i runinskrifter från Skandinavien, på hornföremål från 300-talets Norge och guldraketeater från Skåne och Jylland (Hansson 2001, s. 221). Detta låter oss räkna olika sorters lök till de växter som odlades här under romerska järnåldern.

I tab.1 märks också några arter som verkar ha införts med romarna, men som det inte finns spår av efter dessas tillbakadragande, vilket beskrivits från England, där palsternacka och fänkål inte verkar dyka upp igen förrän efter år 1000 (Dickson 1994, s. 58 ff). Sämre bevarandeförhållanden i efterromerska arkeologiska miljöer till trots, kan detta spegla en faktisk utveckling. Inte alla de växter som odlades av romarna etablerades för odling i de inhemska bosättningarna i norr. Notera också att de saknade arterna förekommer i några ofta refererade uppteckningar från det schweiziska klostret S:t Gallen och Karl den Stores domänförrättning, och att man fortsatte att odla dem inom det uppblommade klosterväsendet och inom samhällets elit. Både i och utanför Sverige har det dock varit svårt att urskilja vilken roll klostren egentligen spelade i spridningen av hortikultur (Dickson 1994, s. 59). Tydligast märks i stället en ökning av antalet odlingsväxter i samband med urbaniseringen. Kulturväxter som persilja, selleri och dill påträffas också i de vikingatida städerna runt Östersjön, t.ex. Birka, Staraja Ladoga och Oldenburg (Risberg et al. 2002; Aalto & Heinäjoki-Majander 1997; Kroll & Willerding 2004). Skandinaviska handelsplatser och kungsgårdar verkar under vikingatiden ha varit integrerade i en centraleuropeisk elitkultur. I fråga om växtbruk märks detta bl.a. genom den tidiga introduktionen av humle som sker samtidigt här och i Centraleuropas högreståndsmiljöer under 600- och 700-talen (Hansson 1996; Hansson & Dickson 1997; Aalto & Heinäjoki-Majander 1997; Behre 1999; Risberg et al. 2002; Lagerås 2003; Unger 2004, s. 53 ff).

De svenska fynden faller in i ett internationellt mönster. Att några sticker ut som anomalier skall inte per automatik betraktas som märkligt (även om det naturligtvis kan vara det). Vi kan

inte förvänta oss att nya odlingsväxter införts enligt jämna geografiska och synkrona mönster. Ett dillfynd från förromerska järnåldern i Skåne (Heimdahl 2007, s. 75 ff) – ett av få i Nordeuropa som föregår den romerska ockupationen – visar kanske på att långväga import från Central- och Sydeuropa också kunde gälla nya kryddor och mediciner. I vissa fall kan det också finnas ekologiska förklaringar. Ett mesolitiskt fynd av selleri från Skåne (Regnell et al. 1995) kan tolkas som att arten tidigare haft en annan utbredning. Liknande anomalier finns det gott om också utanför Sverige. På den vikingatida handelsplatsen Staraja Ladoga i Ryssland har man påträffat kungsmynnta (*Origanum vulgare* L.) och hjärtstillä (*Leonurus cardiaca* L.). I likhet med det nämnda dillfyndet dyker dessa arter upp i övriga Nordeuropa först några århundraden senare (Aalto & Heinäjoki-Majander 1997).

Jag har ovan försökt visa på något av variationen i Nordeuropas tidiga hortikultur, i synnerhet under och efter den romerska ockupationen. Att allt fler av dessa arter med tiden hittats på svenskt område kan tala för att vi ännu bara sett en bråkdel av periodens odlingsväxter.

Inledningsvis definierades trädgård som »småskalig hushållsnära odling av andra växter än åkergrödor». Makrofossilfynden i sig säger egentligen ingenting om i vilken skala odlingarna bedrivits. Spåren efter odlingarnas småskalighet och läge måste vi söka i ett annat källmaterial på boplatserna – lämningar bestående av själva odlingsanläggningarna.

Fossil trädgårdsjord som källmaterial

De nya upptäckterna av odlingshorisonter från trädgårdsanläggningar har skett som en följd av fältarkeologisk metodutveckling, och bygger vidare på metodik som utarbetats för undersökningar av fossil åkermark (Pettersson 1999). Införandet av metoder som single context har bidragit till en ökad stratigrafisk medvetenhet, och på senare år har flera fältarbeten integrerat kvartärgeologiska fältanalyser (Heimdahl et al. 2005; Lindeblad 2007).

Odlingshorisonter från trädgårdsbruk uppvisar likheter med horisonter i fossil åkermark. Det rör sig om omrörda och homogeniserade markhorisonter, ofta 20–40 cm tjocka, som i väl-

bevarade fall kan vara mer humösa än biologiskt omrörda horisonter (B-horisonter) i brunjord. I välbevarade fall kan man ibland finna spår av kreatursdynga – gödsel. Odlingshorisonter kan också skilja sig från brunjordens B-horisont genom en skarpare övergång till den opåverkade jorden (C-horisonten). Det är i dessa övergångar som man stundom påträffar spår av ärjning, plöjning, spadgrävning eller hackning. Omrörningen kan ibland spåras genom att fraktioner från olika jordarter blandats samman inom horisonten. Homogeniseringen kan också upptäckas genom att fragmenterat antropogent material (t.ex. träkol, ben, keramik etc.) regelbundet påträffas djupt ner i jorden, utan att detta kan förklaras som en effekt av nedtrampning eller överlagring.

Hortikulturella odlingshorisonter skiljer sig från spår av åkerodling genom igenkänningskriterier som härleds till trädgårdsodlingens särskilda villkor. Här avses: 1) Småskalig form och gårdsnära placering. 2) Spår av arbete med spade eller hacka. 3) Spår av inhägnad. 4) Spår av gödning med material som finns i begränsad mängd i hus hållet, t.ex. köksavfall och latrinavfall. 5) Spår av bevattning. 6) Spår av trädgårdsväxter eller trädgårdstypiska ogräs i odlingsjorden. Vart och ett av dessa kriterier kan inte betraktas som bevis i sig. Man kan heller inte hävda att något visst antal av dem måste vara uppfyllda för att en tolkning som trädgårdsspår skall betraktas som säker. Kriterierna måste vägas samman och ställas mot alternativa tolkningsmöjligheter i varje enskilt fall.

Det fjärde till sjätte kriteriet kräver att jordens innehåll analyseras, t.ex. makroskopiskt. Här har en rad studier av odlingsjord från medeltida och tidigmoderna stadsgårdar spelat en roll för kunskapsupbyggnaden. Undersökningar av välbevarade odlingsjordar i t.ex. Lund, Jönköping och Kalmar har gett insyn i hur jordarna byggts upp och hur spåren efter hortikulturellt bruk kan se ut i fråga om gödning, jordförbättring och bevattning (Heimdahl 2009b; 2010; Ms d). Innehållet i städernas odlingsjord speglar de ökade möjligheter till mera intensiv skötsel som småskalig, hushållsnära hortikultur medför.

Spår av gödning påträffas i form av organiskt avfall, främst stalldynga och latrinavfall i olika proportioner, men även köksavfall. Generellt avslöjar sig stalldyngan genom förekomst av ängs-

växter medan latrinavfallet oftast märks genom förekomst av bärkärnor, som björnbär, hallon, smultron och lingon. Resterna av köksavfall består ofta av brända och obrända fisk- och djurben, samt spisaska i form av träkol, brända ben, förkolnad säd och andra vegetabilier. Detta ska inte nödvändigtvis tolkas som att avfall hämtats direkt från dasset eller köket och lagts ut i odlingsjorden, en tanke som tangerar äldre föreställningar om att avfallsanarki rådde i städerna. Ofta finns tecken på att avfallet systematiskt samlats upp och förvarats i kompostliknande anläggningar. Det kan också i ett mellanled ha givits till svin, vars avföring i sin tur tjänat som gödning. Noga räknat är aska inget gödningsmedel eftersom den inte innehåller några näringsämnen, men den är kalkrik vilket gör jorden mera basisk och bidrar till ett ökat näringsupptag. Den synliga effekten är så lik den hos gödning att den nog många gånger har betraktats som ett gödningsmedel i sig. Vid sidan om gödsel har man också blandat annat i jorden, t.ex. såg- och huggspån, sand eller lera för att ändra dess egenskaper. Spår av bevattning förekommer i form av fossil av vattenlevande organismer som huvuden av fjädermygglarver, vilsporer av mossdjur eller hinnkräftor. Flera av dessa organismer kan utvecklas snabbt i brunnar, naturliga vattenhål och vattentunnor.

Tidiga trädgårdsjordar i Sverige

I tab. 2 redovisas fem förhistoriska och fyra medeltida exempel på arkeologiska objekt som tolkats som spår efter trädgårdsodling. Observationer under fältarbetet har varit avgörande för tolkningen i samtliga fall. I sex av fallen har även jordens innehåll studerats makroskopiskt (*soil content*). Möjligheterna till kompletterande analyser är många. Frågeställningen kan t.ex. angripas utifrån makro- och mikroskopiskt innehåll, mikromorfologi och markkemi.

Nästan samtliga trädgårdsanläggningar som tas upp här har främst tolkats utifrån sina småskaliga former och gårdsnära lägen. Osäkra markeringar på lokalerna i Lund beror på att man inte kunde studera odlingsbäddarnas hela utbredning då de sträckte sig utanför schaktkanten. Däremot vet man i bägge fallen att odlingsjordarna låg i husnära bakgårdsmiljöer. Ett annat formelement typiskt för hortikultur är att odlings-

		Indikationer på trädgårdsbruk									
		Morfologi				Jordinnehåll					
Lokal	Datering	Form och läge	Odlingshorisont	Spadspår	Stängsel	Hushållsavfall	Latrin	Dynga	Bevattningspår	Trädgårdsväxt	Referens
Landsbygd	Västra Karaby, Skåne	100–300 e.Kr.	●			●					Pettersson 2002
	Hyllie, Skåne	1–400 e.Kr.	●			●				●	Andréasson 2008
	Mörby, Södermanland	500–700 e.Kr.	●	●	●					●	Greneler & Strucke 2001
	Valla, Östergötland	800–1050 e.Kr.	●	●			●	●			Linderblad & Sköld, manuskript
	Herresta, Södermanland	900–1000 e.Kr.	●				●		●	●	Heimdahl 2008, s. 486
	Motalagatan, Skänninge	1000–1300 e.Kr.	●	●	●		●			●	Hedvall m.fl., manuskript
	Kyrkheddinge, Skåne	1200–1300 e.Kr.	●			●					Schmidt Sabo 2001; 2005
Stad	Kv. Saluhallen, Lund	1000–1100 e.Kr.	●	●			●	●	●	●	Karlsson & Heimdahl 2010
	Kv. Paradiset, Lund	1200–1300 e.Kr.	●	●			●	●	●	●	Eriksson & Gardelin 2010

Tabell 2. Nio exempel på hur småskalig och hushållsnära odling från järnåldern och tidiga medeltiden har tolkats utifrån anläggningar, kulturlager och jordanalyser. Ljusgrå punkter markerar osäkerhet i tolkningen. Urvalet är ett axplock från undersökningar som författaren känner till och ger på inget sätt en heltäckande bild av motsvarande tolkningar i landet. —Nine examples of how small-scale cultivation near the household from the Iron Age and Early Middle Ages has been traced by occupational strata and macroscopic analyses of the soil. Pale grey dots denote uncertain interpretations. The examples are taken from a number of surveys known to the author; the data are not nearly comprehensive for similar interpretations in Sweden.

ytan delats in i mindre segment eller odlingsbäddar för att bli åtkomlig för rensning, gallring, bevattnings och kontinuerlig skörd. I medeltida sammanhang har separata, ofta långsmala, odlingsbäddar identifierats vid flera tillfällen, t.ex. Linköping och Vadstena (Tagesson 1988; Hedvall 2002; Lindeblad 2006). Förhistoriska exempel finns från Mörby utanför Nykvarn i Södermanland (Greneler & Strucke 2001).

Hortikulturella odlingshorisonter på landsbygden kan förväntas vara formlösa och oregelbundna eftersom horisonten är det sammanlagda resultatet av långvarigt trädgårdsbruk där odlingsbäddars placering kan ha skiftat med tiden. Liknande diffusa utbredningar kan illustreras av exempel från Valla och Kyrkheddinge. Man skall därför inte i allmänhet vänta sig att finna spår av odlingsbäddarnas ursprungliga form, eller av trädgårdens gångar, även om sådana varit vanliga. Också i de fall gångarna bestrots med ett främmande material, som huggspån eller grus, så kan detta lätt ha blandats in i jorden i samband med att anläggningen grävts om. På samma sätt kan spår

efter inhägnader ha osynliggjorts om odlingsarnas utbredning förändrats. För att eventuella käpp- och störhål skall kunna återfinnas krävs också att hålets fyllning skiljer ut sig. Trädgårdsjord kan till följd av maskomrörning bli homogeniserad till stort djup vilket döljer spåren av störhål.

Ett udda formexempel påträffades vid Herresta nära Barkarby väster om Stockholm (Lindblom et al. 2008). Vid norrgaveln till ett hus hade man pallat upp jord till en plåt mot en berghäll med hjälp av en prydlig stenrad. Anläggningen var endast ett par kvadratmeter stor, och så udda att den inte hade tolkats som en trädgårdsanläggning om det inte funnits stöd för detta i jordinnehållet. Jorden i konstruktionen skiljde sig inte från omgivningen i fråga om träkol och benrester (all jord kring huset var rik på sådant ner till ett par decimeters djup), men genom att den innehöll mängder av hinnkräftor (*Daphnia spp.*). Jorden utanför stenraden innehöll inga spår av dessa kräftdjur, vilka utvecklas i vattensamlingar och kan ha hamnat på denna torra plats genom att man vattnat en liten stensatt odlingsanlägg-

ning (Heimdahl 2008).

Ibland har även spår av gårdsnära inhägnader tolkas som indikatorer på hortikultur. Ett exempel är Västra Karaby i Skåne, där flera mindre stängsel inhägnade områden kring och utanför ett långhus från romerska järnåldern. Claes Peterson (2002) har föreslagit en tolkning av dessa ytor som spår av småskalig odling, möjligen av kål eller dådra. Han diskuterar också liknande anläggningar i allmänhet, då flera hägnade långhus från romerska järnåldern har påträffats i Sydsvetige. Diskussionen har sedan återupptagits utifrån ett exempel vid Hyllie i Skåne (Andreasson 2008).

Som tidigare konstaterats kan ett rikt innehåll av hushållsavfall i ett odlingslager antas spegla en intensiv hushållsnära hortikultur. Liknande förutsättningar kan förväntas ha funnits på landsbygden: även där producerades köksavfall och latrin. I dessa miljöer är dock bevarandeförhållandena oftast sämre, och med ökad ålder minskar möjligheten att finna spår av organiskt avfall annat än i förkolnad form, något som framgår av tab. 2. Det är alltså främst köksavfallet som har ett mera motståndskraftigt innehåll av förkolnat material och ben som finns representerat i de förhistoriska sammanhangen, vilket gäller för samtliga fall (Valla, Herresta och Motalagatan) där odlingsjorden studerats makroskopiskt.

Detta innebär att vi i landsbygdsmiljö bör fästa särskild uppmärksamhet vid kol- och benrika jordhorisonter med begränsad utsträckning, som ligger i direkt anslutning till boplatser. Om innehåll och utbredning särskiljer en sådan horisont från omgivande tramphorisonter på gårdsplaner och gångstråk, om lämningens placering i terrängen är rimlig och om den är någorlunda sten- och blockfattig, så finner jag det rimligt att man överväger att tolka den som spår av hortikultur. Jag misstänker att det bland många anonyma och svårförklarliga »kulturlager» på boplatser som beskrivits genom åren kan dölja sig en del åkrar, men även en och annan trädgårdsodling. Det finns kanske en möjlighet att finna spår av trädgårdsodling utifrån äldre stratigrafiska beskrivningar, även om detta måste göras med stor försiktighet. Ett exempel på detta är Mats Regnells tolkning av äldre beskrivningar av omrörda horisonter mellan husen i 500-talets Uppåkra som

spår av köksträdgårdsbruk (Regnell 2001, s. 117).

Folkelig och borgerlig hortikultur

Utifrån två olika källmaterial finns stöd för att hortikultur bedrivits på landsbygden i Sverige åtminstone sedan förromerska järnåldern. Från denna tid kan stöd sökas i fynd av kulturväxter som bolmört och dill, men även dådra. Under romerska järnåldern dyker också kål/rova upp, men stöd kan även sökas i förekomsten av gårdsnära hägnadssystem. Betraktar vi de väldokumenterade influenserna från Romarriket på skandinaviskt område under perioden så kan vi föreställa oss att detta också lett till hortikulturellt utbyte – både indirekt genom förbindelser med områden nära Romarriket, och direkt genom återvändande skandinaver som tjänstgjort som soldater (Andersson & Herschend 1998). Från yngre järnåldern finns flera exempel på stratigrafiska odlingspår av småskalig hushållsnära odling, samt arkeobotaniska fynd av selleri och kål/rova. Från vikingatida handelsplatser kan också persilja, dill, kungsmymta och hjärtstilla nämnas. Fynd av morot, mynta och timjan kan härröra från vildfloran, men även tyda på odling. Sammantaget med innehållet i den nordeuropeiska hortikulturen ger detta en rikare bild av vad som kan ha odlats i förhistoriska trädgårdar i Sverige än vad som hittills diskuterats.

I det ännu ringa källmaterialet har jag svårt att se någon skillnad i landsbygdens lämningar mellan yngre järnåldern och medeltiden. Källmaterialet är i båda fallen svårtytt och magert, liksom under senare historisk tid, trots att vi här från historiska källor vet mer om denna typ av odlingar. Kanske innebar medeltiden ingen märkbar förändring för hortikulturen på landsbygden. Givetvis kan nya växter då och då ha introducerats, men så har antagligen också skett innan.

Lundqvist (1994, s. 111) har velat se en kronologisk utveckling i de skandinaviska introduktionerna: jordbruksväxter – köksväxter – läkeväxter – kryddväxter – prydnadsväxter. Något sådant kan jag inte skönja i detta material. Tre exempel på tidigt förekommande arter i Sverige (opievallmo, bolmört och dill) är alla kända för ett bruk inom medicin och magi, och två av dem är kryddor. Många växter hade flera användningsområden under antiken och medeltiden, och hur

de användes under Skandinaviens forntid är okänt. I synnerhet är kategorierna köksväxter, läkeväxter och kryddväxter problematiska att åtskilja (Stannard 1982; Heimdahl 2009a; Larsson 2009).

Tollins förmodan att trädgårdsodlingar varit ovanliga på landsbygden stöds inte av detta material. Av spåren att döma är de snarast att betrakta som utbredda under både järnåldern och medeltiden, men kanske förekom de inte på alla gårdar. Man kan tänka sig att vissa gårdar specialiserat sig på trädgårdsodling. Tollin menar att trädgårdar var ovanliga med utgångspunkt i att de är ovanliga i det källmaterial han studerar, bl.a. eftersom trädgårdsgrödor inte var skattepliktiga. Mot detta kan anföras att frånvaron i det historiska källmaterialet visserligen kan tolkas som att trädgårdsprodukter inte hade någon betydelse i skattesammanhang (beroende på svårigheten att ta ut skatt i form av färskvaror), men att detta inte behöver innebära att sådana odlingar var ovanliga.

Att spåren efter hortikultur på landsbygden förekommer i enkla miljöer under järnåldern och inte är knutna till någon elitnärrvaro är värt att lyfta fram. Det kan uttryckas som att det verkar ha existerat en folklig hortikultur, om vi med detta avser något utbrett bland landsbygdsbefolkningen som inte tillhörde en maktelit eller var påtagligt förmögen. Utifrån detta är det rimligt att anta att även eliten hållit sig med trädgårdar, men ännu finns inget material genom vilket vi kan avgöra hur dessa anläggningar såg ut.

Arkeobotaniska och stratigrafiska fynd visar att småskalig hushållsnära odling förekom i svenska städer redan från deras tidiga etablering, i Lund från det tidiga 1000-talet och i Skänninge från det tidiga 1200-talet. Bägge dessa exempel visar att trädgårdsodling bedrevs i städerna redan från början, oberoende av de lokala klostren som etablerades senare. Denna tidiga hortikultur har innefattat odling av grönsaker, krydd- och medicinalväxter samt fruktträd (Hjelmqvist 1963; 1991; Heimdahl 2010; manuskript b; manuskript c). Jag tolkar detta som att det med den tidiga stadskulturen också följde en hortikultur. Denna slutsats stämmer med iakttagelser från Vadstena, där omfattande trädgårdsanläggningar konstaterats från senmedeltiden och fram i 1700-talet (Hedwall 2002; Lindeblad 2006).

Den urbana hortikulturen verkar alltså ha en lång kontinuitet. Vi kan i sammanhanget också lyfta fram att spår av hortikultur också diskuterats i tätbebyggda förhistoriska miljöer, t.ex. den tidigare nämnda tolkningen om köksträdgårdar med kål/rova i utrymmen mellan husen i Uppåkra (Regnell 2001, s. 117 ff). I Birka har både köksodling och estetiska blomsterodlingar diskuterats (Heimdahl 1999; Hansson 2001).

I relation till den urbana hortikulturen har det föreslagits att landsbygdens folkliga hortikultur på olika sätt kan ha varit fattigare än den urbana (Tollin 2005a, s. 309; Lindeblad 2006, s. 313). Utgår vi från städerna som kanaler och spridningscentra för ny hortikultur så bör detta i synnerhet ha gällt nya odlingsväxter. Jag kan inte urskilja något som tyder på att själva odlings-tekniken skiljt den tidigmedeltida odlingen i städerna från den tidigare eller samtida odlingen på landsbygden. Samtidigt finns ännu inget i källmaterialet som stödjer idén att ny hortikultur verkligen spreds från städerna till landsbygden under denna period. Kanske riktade sig städernas spridning av kulturväxter i första hand till andra städer? Trots felkällan, som lurar i bevarandeskillnaden mellan städernas och landsbygds lämnningar och skillnaden i antalet undersökningar, är detta scenario tänkbart. Frågan är vad orsaken till sådana täta skott mellan landsbygd och stad skulle ha kunnat vara.

Möjligen finns en klassaspekt att beakta. Spridningen kan ha hämmats av ekonomiska och sociala åtskillnader. Säkert har många nyheter generellt betraktats som exklusiva, men denna exklusivitet behöver inte nödvändigtvis ha vidhängt nya kulturväxter särskilt länge. Odlingar kunde lätt bli självförsörjande vad gäller fröer och lökar, vilket kan ha lett till att priset på nyheterna sjönk med tiden. Spridningen kan i sådant fall ha hämmats genom sociala begränsningar, t.ex. i fråga om kontaktnät mellan stad och land eller kanske genom skillnader i traditioner som kokkonst och medicin. Samtidigt är det rimligt att anta att växter vars skötsel var särskilt arbets- eller utrymmeskrävande behöll sin exklusivitet trots att de i teorin kunde ha odlats även av mindre bemedlade. Tollin (2005b, s. 305) och Lindeblad (2006, s. 305) har visat att odling av fruktträd och bärbuskar främst bedrevs

av de bättre bemedlade. Sådana odlingar har inneburit långsiktiga investeringar och har antagligen kunnat inbringa ett andrahandsvärde. Skillnaden i långsiktigt ekonomiskt värde kan ha lett till att kål- och kryddgårdar är underrepresenterade i förhållande till trädodlingar i det historiska källmaterialet.

Det är lätt att av ovanstående resonemang dra slutsatsen att städerna var mer avancerade och utvecklade miljöer än landsbygden, men i sammanhanget skall man minnas de agrara teknikernas utveckling under de senare århundradena. Det har visats att denna utveckling, som tidigare antagits ha skett utifrån initiativ från klostren, i själva verket drevs av bönderna (Myrdal 1999, s. 108). Vi skall alltså se upp med att betrakta landsbygden som passiv mottagare av nyheter från städerna.

Vi kan här återvända till diskussionen om huruvida städernas odlingar var rent ekonomiska, eller möjligen också symbolbärande anläggningar. Lindeblad gör jämförelsen med klostrens sakrala trädgårdskonst, och jag ser ingen orimlighet i detta – starka religiösa motiv till liknande anläggningar kan ha funnits även utanför klostren, även om det är svårt att belägga. Dock vill jag utifrån föreliggande material även fästa uppmärksamhet på möjligheten att odlingarna även kan ha innefattat profana symboler i form av estetiska statusmarkörer. Detta behöver inte innebära »prydnadsrabatter» i en nutida bemärkelse, utan kanske snarare att vissa grödor fick en framträdande plats. Lundqvist (2007, s. 35) har påpekat att man i diskussionen om trädgårdens estetiska aspekter bör hålla i åtanke att dagens uppdelning mellan nytta och nöje knappast iaktogs under medeltiden. Det finns därför ingen motsättning i att en nyttoträdgård även kan ha anlagts och brukats för sin skönhet eller som symbolisk markör.

När trädgårdarnas sociala aspekter berörs är det också värt att uppmärksamma Smith Sabos (2005, s.172 ff) förslag att det hushållsnära odlingsarbetet under medeltiden främst utfördes av kvinnor. Det är möjligt att denna arbetsfördelning även går tillbaka i äldre tid. I det perspektivet blir det rimligt att även reflektera kring möjligheten att växtintroduktioner, både under förhistorien och medeltiden, skett på kvinnors

initiativ – kanske i form av ett utbyte, eller möjlig handel, med fröer, lökar och plantor. I senmedeltida avbildningar finner vi främst manliga trädgårdsarbetare, men detta gäller i allmänhet praktanläggningar och inte den typ av hushållsnära odlingar vi ser spår av på landsbygden och i de tidiga städerna. Om vi utgår från att trädgårdsarbetarna i dessa hushållsnära odlingar främst var kvinnor blir det möjligt att anta att de odlingsväxter vi påträffar i dessa sammanhang kan ha spritts på dessa kvinnors initiativ.

Slutsatser

Till följd av förbättrade undersökningstekniker, teoretisk medvetenhet och metodutveckling inom exploateringsarkeologin har allt fler spår av gårdsnära hortikulturella odlingar upptäckts det senaste decenniet. Stratigrafiska data och arkeobotaniskt material tyder på att en inhemsk hortikultur, gårdsnära småskaliga odlingar av värdkrävande växter, har förekommit sedan äldre järnåldern och kanske även tidigare. Den förhistoriska hortikulturen i Sverige var en del av en utbredd nordeuropeisk hortikultur, som till en del odlade inhemska arter, men som också introducerade nya arter för odling före romartiden. För svenskt vidkommande har spår av opievallmo, dådra, bolmört och dill hittats. Den romerska ockupationen av delar av denna kultursfär medförde att nya kulturväxter som kål, rova och lök även nådde Skandinavien, kanske genom handel eller med återvändande soldater. Det västliga kejsardömets kollaps kan ha medfört att odling av vissa kulturväxter, sådana som inte blivit starkt införlivade i de lokala odlingsvanorna, upphörde, men flera av de nya arterna brukades även fortsättningsvis. På vikingatida handelsplatser har man påträffat spår av en utvecklad hortikultur, med odling av t.ex. persilja, dill och selleri.

Det är viktigt att se hur den goda bevarandegraden för växtmaterial i stadskulturlager lett till en monumental övervikt i materialtillgång, till förmån för urbana medeltida sammanhang, och till nackdel för landsbygden och förhistoriska sammanhang. Därför är det rimligt att betrakta det förhistoriska växtmaterialet, samt det medeltida landsbygds materialet, som starkt underrepresenterat. För att kompensera för underrepresentationen i det förhistoriska materialet kan det

rikare utbudet av odlingsväxter i det samtida Nordeuropa betraktas som möjliga odlingsväxter även här.

Under den tidiga medeltiden framstår de urbana miljöerna som starka fästen för en utvecklad och bred hortikultur, redan före de lokala klosteretableringarna. Det är rimligt att betrakta städerna som spridningscentra för nytt växtmaterial, men det är inte säkert att denna spridning nådde ut på landsbygden. Påståendet att medeltiden innebar en stor förändring för allmogens odlingar på landsbygden kan ifrågasättas, då dessa odlingar framstår som likartade före och efter medeltidens början. Betraktas handel, handelscentra och internationella kontakter som essentiella för spridningen av hortikultur så skall vi också minnas att inget av detta var nytt för medeltiden.

De nya resultaten berör hortikulturen inom ett brett samhällsskikt, vilken tidigare i hög grad varit osynlig i forskningen. Eftersom trädgårdsskötsel under medeltiden förefaller ofta ha fallit på kvinnors lott, är det möjligt att detta gällt även tidigare. Detta gör det också troligt att kvinnor spelat en viktig roll i spridningen av många av nya kulturväxter.

För värdefulla kritiska kommentarer tackas Karin Lindblad och Maria Petersson, Riksantikvarieämbetet, Region Öst.

Referenser

- Aalto, M. & Heinäjoki-Majander, H., 1997. Archaeobotany and Palaeoenvironment of the Viking Age Town of Staraja Ladoga, Russia. Miller, U. & Clarke, H. (red.). *Environment and Vikings. Scientific Methods and Techniques*. Birka Studies 4. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Allison, E.P.; Hall, A.R.; Jones, A.K.G.; Kenward, H.K.; O'Connor, T.P. & Robertson, A., 1996. Report on plant and invertebrate remains. Kemp, R.L. (red.). *The Church and Gilbertine Priory of St Andrew, Fishergate*. The Archaeology of York 11:2. York.
- Andersson, K. & Herschend, F., 1997. *Germanerna och Rom*. OPIA 13. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet
- Andréasson, A., 2008. Kulturväxter, nyttväxter och ogräs – en analys av förkolnat växtmaterial. Skoglund, P. (red.). *Fest Slakt Odling. Neolitikum och järnålder i Hyllie*. Malmö kulturmiljö. Malmö.
- Andrén, A., 1991. Guld och makt – en tolkning av de skandinaviska brakteaternas funktion. Fabeck, C. & Ringtved, J. (red.). *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid*. Århus.
- Barrett, J.; Hall, A.; Johnstone, C.; Kenward, H.; O'Connor, T. & Ashby, S., 2004. *Plant and animal remains from Viking Age deposits at Kaupang, Norway*. Reports 2004:10. Centre for Human Palaeoecology, University of York.
- Behre, K-E., 1999. The history of beer additives in Europe – a review. *Vegetation History and Archaeobotany* 8. Berlin.
- Dickson, C., 1994. Macroscopic Fossils of Garden Plants from British Roman and Medieval Deposits. Moe, D. et al. (red.). *Garden history. Garden plants, species, forms and varieties from Pompei to 1800*. PACT 42. Rixensart.
- Enggen, M., 1994. The Plants Used in a Viking Age Garden A.D. 800–1050. Moe, D. et al. (red.). *Garden history. Garden plants, species, forms and varieties from Pompei to 1800*. PACT 42. Rixensart.
- Engelmark, R., 2002. The Dark Earth of Sigtuna. Viklund, K. (red.). *Nordic Archaeobotany – NAG 2000 in Umeå*. Archaeology and Environment 15. Umeå.
- Eriksson, G. & Gardelin, G., 2010. *Arkeologisk undersökning av lämningar i Kv. Paradiset, Lund*. Kulturen i Lund. Lund.
- Godwin, H., 1956. *The History of the British Flora. A Factual Basis for Phytogeography*. Cambridge.
- Greneler, H. & Strucke, U., 2001. *Boplats vid Mörby by*. UV Mitt, Rapport 2001:1. Stockholm.
- Guttmann, E.B.A., 2005. Midden Cultivation in Prehistoric Britain: Arable Crops in Gardens. *World Archaeology* 37. London.
- Hansson, A-M., 1995. Seeds and Fruits found in the Black Earth of Birka: Excavation Season 1990. *Birka Studies* 2. Stockholm.
- 1996. Finds of hops, *Humulus lupulus* L., in the Black Earth of Birka, Sweden. *Proceedings from the 6th Nordic Conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology, Esbjerg 1993*. Arkæologiske Rapporter Esbjerg Museum 1.
  - 1997. *On Plant Food in the Scandinavian Peninsula in Early Medieval Times*. Stockholms universitet.
  - 1999. Årtorna här sedan stenåldern. *Populär arkeologi* 1999:2. Lärbro.
  - 2001. Vikingabotanik. Pettersson, B. et al. (red.). *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* 1. Stockholm.
- Hansson, A-M. & Dickson, J.H., 1997. Plant Remains in Sediment from the Björkö Strait Outside the Black Earth at the Viking Age Town of Birka, Eastern Central Sweden. Miller, U. & Clarke, H. (red.). *Environment and Vikings – Scientific Methods and Techniques*. PACT 52. Rixensart.
- Hedvall, R., 2002. Bebyggelse i staden. Hedvall, R. (red.). *Arkeologi i Vadstena. Nya resultat med utgångs-*

- punkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrif-
ter 46. Linköping.
- Hedvall, R. m.fl. (red.). Manuskript. *Basrapport Skänningeprojektet*. Riksantikvarieämbetet UV Öst, rap-
port. Linköping.
- Heimdahl, J., 1999. *Växtmakrofossil som indikatorer på vikingatida landskapsutnyttjande på Björkö*. Quater-
naria B17. Institutionen för kvartärgeologi, Stock-
holms universitet.
- 2007. Kultur- och naturmiljöns utveckling kring ån
invid Genarps bytomt. Kvartärgeologisk och arkeo-
botanisk rapport. Karlsson, M. & Lenntorp, K.-M.
(red.). *Genarps bytomt*. Kulturens rapporter 2. Kul-
turen i Lund.
  - 2008. Makroskopisk analys av jordprover från by-
tomt RAÅ 239, Herresta – Teknisk rapport. Lind-
blom, C. et al. *Herresta – en gård från vikingatid till
dess avhysning år 1681*. Rapporter från Arkeologi-
konsult 2008:2047. Upplands Väsby.
  - 2009a. Bolmörtens roll inom magi och medicin
under den svenska förhistorien och medeltiden.
Fornvännen 104.
  - 2009b. Geoarkeologiska analyser av stratigrafi och
växtmakrofossil från kvarteret Diplomaten, Jön-
köping. Heimdahl, J. & Vestbö Franzén, Å. *Tyska
madens gröna rum*. Arkeologisk rapport 2009:41.
Jönköpings läns museum.
  - 2010. Makroskopisk analys av jordprover och stra-
tigrafi från kv Saluhallen, Lund. Teknisk rapport.
Karlsson, M. *Kv. Saluhallen 1, Lund – RAÅ 73:1,
Lunds sn, Skåne*. Kulturens rapporter 4. Lund.
  - Manuskript a. Makroskopisk analys av jordprover
från Dyhagen, Skänninge. Riksantikvarieämbetet
UV Öst. Linköping.
  - Manuskript b. Makroskopisk analys av jordprover
från Linköpingsgatan, Skänninge. Riksantikvarie-
ämbetet UV Öst. Linköping.
  - Manuskript c. Makroskopisk analys av jordprover
från S:t Olofs konvent, Skänninge. Riksantikva-
rieämbetet UV Öst. Linköping.
  - Manuskript d. Makroskopisk analys av jordprover
och stratigrafi från kv. Mästaren, Kalmar. Riksant-
ikvarieämbetet UV Öst. Linköping.
- Heimdahl, J.; Menander, H. & Karlsson, P., 2005. A
New Method for Urban Geoarchaeological Exca-
vation, Example from Norrköping, Sweden. *Nor-
wegian Archaeological Review* 38. Oslo.
- Hjelmqvist, H., 1961. Have, Sverige: Trädgård. *Kultur-
historiskt lexikon för nordisk medeltid*. Malmö.
- 1991. Några trädgårdsväxter från Lunds medeltid.
Svensk Botanisk Tidskrift 85. Stockholm.
- Jensen, H.A., 1985. Catalogue of late- and post-glacial
macrofossils of *Spermatophyta* from Denmark, Schles-
wig, Scania, Halland, and Blekinge dated 13,000
B.P. to 1536 A.D. *Danmarks Geologiska Undersøgelse*
A6. Köpenhamn.
- 1991. Macrofossils recovered from Danish town
and monastery excavations, dated 700–1536. Ren-
frew, J.M. (red.). *New Light on Early Farming. Recent
Developments in Palaeoethnobotany*. Edinburgh.
  - Karg, S., 2007. Long term dietary traditions: archaeo-
botanical records from Denmark dated to the Mid-
dle Ages and early modern times. Karg, S. (red.).
Medieval Food Traditions in Northern Europe. Publi-
cations from the National Museum Studies in
Arhaeology & History 12. Köpenhamn.
  - Karling, S., 1931: *Trädgårdskonstens historia intill le Nôtre-
stilens genombrott*. Stockholm.
  - Kroll, H., 1995–2001: Literature on archaeological
remains of cultivated plants. *Vegetation History and
Archaeobotany* 4–10. Berlin.
  - Kroll, H. & Willerding, U., 2004. Die Pflanzenfunde von
Starigard/Oldenburg. *Starigard/Oldenburg. Haupt-
burg der Slawen in Wagrien V*. Neumünster.
  - Lagerås, P., 2003. Aristokratien i landskapet. Paleoeko-
logiska studier i Järrestads järnålder. Söderberg, B.
(red.). *Järrestad – huvudgård i centralbygd*. Riksantik-
varieämbetet. Stockholm
  - Lagerås, P. & Regnell, M., 1999. Agrar förändring
under sydsvensk bronsålder – en diskussion om
skenbara samband och olösta gåtor. Olausson, M.
(red.). *Spiralens öga – tjugo artiklar kring aktuell brons-
åldersforskning*. Skrifter 25. Riksantikvarieämbetet
UV. Stockholm.
  - Lange, J., 1994. *Kulturplanternes indforselshistorie i Dan-
mark indtil midten af 1900-tallet*. Köpenhamn.
  - Larsson, I., 2009. *Millefolium, rölika och näsegräs. Medel-
tidens svenska växtvärld i länd tradition*. Meddelan-
den 45. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
Stockholm.
  - Lindblom, C.; Spijkerman, I.; Dardel, E.; Larsson, A.;
Runer, J. & Svensson, K., 2008. Herresta – *En gård
från vikingatid till dess avhysning år 1681*. Rapporter
från Arkeologikonsult 2008:2047. Upplands Väsby.
  - Lindeblad, K., 2006. Den gröna staden. Larsson, S.
(red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Riksantik-
varieämbetet. Stockholm.
  - Lindeblad, K. & Sköld, K., Manuskript. Arkeologisk
rapport över undersökningarna av RAÅ 330, Kv.
Intellektet, Valla, Linköping stad. Riksantikvarie-
ämbetet UV Öst. Linköping.
  - Lundqvist, K., 1994. Bondens trädgård – en funktion
av många nyttiga och några sköna växter. Lund-
qvist, K., 2000. *Bidrag till kännedom om begreppet
trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*.
Rapport 1. Institutionen för landskapsplanering,
Sveriges lantbruksuniversitet. Alnarp.
  - 2005. *Lilium martagon L.: krolliljans introduktion och
tidig historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk lil-
jekontext*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae
2005:19. Alnarp.
  - 2007. Medeltida klosterväxter i Skandinavien. Vad
vi vet, vad vi tror och vad vi misstänker. Haas, J. &

- Romanus Haas, H. (red.). *Medeltida trädgårdsväxter*. Att spåra det förflutna. Seminarierapport 4. Jönköpings läns museum.
- Myrdal, J., 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Det Svenska jordbrukets historia 2. Borås.
- Pettersson, C.B., 2002. »...och satte runt tunet ett hägn». Om långhus, odlingsskydd och metodutveckling på en gård från romersk järnålder vid Västra Karaby. Carlie, A., (red.). *Skånska regioner – tusen år av kultur och samhälle i förändring*. Skrifter 40. RAÄ arkeologiska undersökningar. Lund.
- Pettersson, M., 1999. Arkeologiska utgrävningar av fossil åkermark – en metodstudie. Eriksson, A. (red.). *Odlingslandskap och uppdragsarkeologi. Artiklar från Nätverket för arkeologisk agrarhistoria*. Skrifter 29. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Påhlsson, I., 1994. Makrofossilanalys. I: Bäck, M., Carlsson, M. *Kvarteret S:ta Gertrud 3. Stadsgårdar och gravar i Sigtuna ca 970–1100*. UV Stockholm rapport 1994:60. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Regnell, M., 1998. *Archaeobotanical finds from the Stone Age of the Nordic countries. A catalogue of plant remains from archaeological contexts*. Lundqua report 36. Lund.
- 2001. Gård, åker och äng, den centrala platsens triviala bas. Larsson, L. (red.). *Uppåkra. Centrum i analys och rapport*. Uppåkrastudier 4. Acta Archaeologica Lundensia, Series in Octavo 36. Lund.
- Regnell, M.; Gaillard, M.J.; Bartolin, T.S. & Karsten, P., 1995. Reconstruction of environment and history of plant use during the later Mesolithic (Ertebølle culture) at the inland settlement of Bökeberg III, southern Sweden. *Vegetation History and Archaeobotany* 4. Berlin.
- Regnell, M. & Sjögren K-G., 2006. Vegetational development. Sjögren, K-G., *Ecology and Economy in Stone Age and Bronze Age Scania*. Skånska spår – Arkeologi längs Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Risberg, J.; Karlsson, S.; Hansson, A-M.; Hedenström, A.; Heimdahl, J.; Miller, U. & Tingvall, C. 2002. Environmental changes and human impact as recorded in a sediment sequence offshore the Viking Age town Birka, southeastern Sweden. *The Holocene* 12:4. Sevenoaks.
- Schultze-Motel, J., 1992–94. Literature on archaeological remains of cultivated plants. *Vegetation History and Archaeobotany* 1–3. Berlin.
- Schmidt Sabo, K., (red.). 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddning: struktur och strategi under tusen år*. Skrifter 38. Riksantikvarieämbetet UV. Lund.
- 2005. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Lund Studies in Historical Archaeology 1. Lund.
- Stannard, J., 1982. The Multiple Uses of Dill (*Anethum graveolens* L.) in Medieval Medicine. *Würzburger Medizinhistorische Forschungen* 24. Würzburg.
- Stannard, E.K. & Kay, R. (red.). 1999. *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*. Aldershot.
- Tagesson, G., 2002: *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30. Lund.
- Tollin, C., 2005a. Medeltida grönsaksodling. Tunon, H. (red.). *Etnobiologi i Sverige* 2. Stockholm.
- 2005b. Klostren och trädgårdarna. Tunon, H. (red.). *Etnobiologi i Sverige* 2. Stockholm.
- Tomlinson, P., 1991. Vegetative Plant Remains from Waterlogged deposits Identified at York. Renfrew, J. M. (ed.). *New light on Early Farming: Recent Developments in Palaeoethnobotany*. Edinburgh.
- Unger, R., 2004. *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Veen, M. van der; Livarda, A. & Hill, A., 2007. The Archaeobotany of Roman Britain: Current State and Identification of Research Priorities. *Britannia* 38:1. London.
- Viklund, K., 2007. Sweden and the Hanse – archaeological aspects of changes in farming, gardening and dietary habits in Medieval times in Sweden. Karg, S. (red.). *Medieval Food Traditions in Northern Europe*. Publications from the National Museum Studies in Archaeology & History 12. Köpenhamn.
- Welinder, S., 1998. Neolithicum – bronsålder 3900–500 f.Kr. Myrdal, J. (red.). *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år 4000 f.Kr.–1000 e.Kr*. Natur och kultur/LTs förlag. Borås.
- Zohary, D. & Hopf, M., 2000. *Domestication of Plants in the Old World*. Third Edition. Oxford University Press.
- Önnerfors, A. (övers.), 2005. *Tacitus Germania*. Wahlström & Widstrand. Stockholm.

Summary

Gardens and horticulture are seen as symbols of civilization. Therefore, the study of pre-Christian/prehistoric gardening have been somewhat neglected. In Sweden the view that gardening was essentially introduced by the monasteries has been predominant for a long time, but in later years this has been challenged. Scholars from different disciplines have recently changed their focus from the monasteries to the towns, which are considered as centres of horticultural invention and diffusion during the Middle Ages. There is also a tendency to a wider acceptance of an older, prehistoric horticulture, especially during the Viking Period.

Swedish finds of imported garden plants from the Iron Age and onwards, such as dill (*Anethum graveolens* L.), celery (*Apium graveolens* L.), cabbage and turnip (*Brassica oleracea* L. and *B. rapa* L.) indicate that horticulture in Sweden was a part of a widespread phenomenon of both Roman and pre-Roman origin in Northern Europe. There are also new types of evidence: affected soil horizons somewhat different from arable hori-

zons, occurring over small areas near houses and containing remains of fertilizers and water insects. Such horizons may be interpreted as remains of garden patches. So far only a handful has been detected, but the regular occurrence in recent excavations suggest that a form of gardening was widespread in Iron Age Sweden and saw continuity into the Middle Ages.

There is in fact no sign of any shift occurring in rural horticulture at the introduction of Christianity from the 9th century onward. But the sub-fossil record from urban environments reveals a great increase in the number of garden plants in this period. However, this generally depends on the occurrence of waterlogged occupational deposits in the towns, in which plant material may be preserved to a much greater extent. Evidence of gardening in towns such as Lund during the 10th century and Skänninge during the early 11th century occur in the oldest phases of the towns and predates the foundation of the local monasteries. This indicates that gardening was at this time already part of the urban culture.